

Військова підготовка в початкових школах Російської імперії наприкінці XIX–початку XX ст.

Національний університет фізичного виховання і спорту України (м. Київ)

Постановка наукової проблеми та її значення. В українських середніх школах для учнів 10–11 класів запроваджено допризовну підготовку з метою навчання та військово-патріотичного виховання молоді, проте все частіше в засобах масової інформації лунають думки про необхідність відмінити цю навчальну дисципліну через відсутність належної матеріально-технічної бази, оскільки наврядчи вміння крокувати або розбирати-збирати автомат за певний час допоможе протистояти важкій військовій техніці. На думку цих людей, потрібно припинити марнувати учнівський час, тим паче, що в Україні запроваджено контрактну службу. Проте в США, незважаючи на відсутність загального військового обов'язку, діє закон про розвиток освіти з метою національної оборони країни, за яким підготовка юнаків для американських збройних сил ведеться в середніх школах. Як зазначено в програмі, завдяки цим заняттям у молоді виховуються почуття патріотизму, громадянства, розвиваються впевненість у власних силах, лідерські якості [2]. Тому при розв'язанні питання про те, «чи потрібна школярам початкова військова підготовка?», варто зважити всі «за» та «проти» й при цьому врахувати історичний досвід нашої країни. А вже на початку XX ст. в навчальних закладах Російської імперії відводилися години на стройову й гімнастику, які мали сприяти не лише підготовці майбутніх бійців, а й покращити стан здоров'я дітей.

Аналіз досліджень із цієї проблеми виявив, що питанням упровадження військової підготовки в початкових школах імперії Романових займалися вітчизняні та закордонні науковці, а саме: Л. Вострок-нутов, Є. Сейку, Л. Степченков, С. Лотоцький, А. Дубовик, В. Молчанова, А. Черкасов, А. Романов й ін. Дослідники приділили свою увагу формуванню т. зв. «потішних» полків, створених за наказом імператора Миколи II у складі хлопчаків віком від 8 до 15 років. При цьому поза увагою науковців залишилися проблеми комплексного вивчення нормативно-правової бази з питань становлення початкової військової підготовки як навчальної дисципліни в початкових школах російської держави наприкінці XIX – на початку XX ст.

Завдання дослідження – на основі широкої джерельної бази провести комплексне дослідження особливостей запровадження військової підготовки в початкових шкільних закладах Російської імперії наприкінці XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Система початкової освіти в Російській імперії включала низку навчальних закладів, котрі відрізнялися не лише за підпорядкованістю тим чи іншим відомствам, а й за програмою й строком навчання. Найбільш чисельними були сільські однокласні й двокласні училища, підпорядковані Міністерству народної освіти, а також однокласні та двокласні церковно-приходські школи Священного Синоду. Ці навчальні заклади надавали освіту дітям селян, котра зводилася до елементарної грамоти та етично-релігійного виховання.

Із 70-х рр. XIX ст. царський уряд починає приділяти увагу фізичному стану селянських дітей, які в майбутньому мали поповнити ряди вояків російської армії. У 1873 р. за наказом Міністра народної освіти з'являється «Керівництво з гімнастики для сільських і народних шкіл й вчительських семінарій з необхідними порадами та вказівками для викладачів», яка зводила урок фізичного виховання до звичайної муштри під керівництвом унтер-офіцерів і солдат [11, с. 3]. Проте гімнастика тривалий час не входила до переліку обов'язкових дисциплін та викладалася лише в небагатьох школах. Узимку через відсутність приміщень заняття з гімнастики взагалі не проводились [1, с. 101]. Лише в 1889 р. гімнастику введено як обов'язковий предмет в усіх навчальних закладах країни. Однак нові міністерські програми рекомендували займатися гімнастикою в позакласний час. Виконання цієї вказівки залежало лише від волі вчителя. Через брак коштів і висококваліфікованих спеціалістів урок гімнастики перетворився на заняття примітивної військової підготовки, яке викликало огиду серед учнів. Звичайно, таке ставлення влади до проблеми запровадження уроків із фізичного виховання й розробки ефективної програми позначилося на стані здоров'я дітей. За даними призову новобранців на військову службу серед сільського й ремісничого населення, 1905 р. із кожних 100 призовників 21 визнано непридатними у фізичному плані [3, с. 15].

Ці невтішні дані змусили владу запровадити заходи з покращення фізичної підготовки сільського населення. Тим паче, що в період 1905–1907 рр. фізкультура повинна була відволікати молодь від антивладних думок і настроїв.

Тогочасні спеціалісти запропонували провести повну мілітаризацію початкових шкіл – увести як обов'язкові дисципліни гімнастику та початкову військову підготовку, т. зв. «потішні полки». На думку генерала Є. Богдановича, викладати ці предмети мали вихідці із селян, котрі вже відслужили в армії й отримали військове звання унтер-офіцера [8, с. 103].

У цей час в російському суспільстві активно ведуться дискусії з приводу доцільності запровадження обов'язкової військової підготовки учнів сільських шкіл і навіть пропонувалося запровадити іспит із стрійової підготовки, що приймався російськими офіцерами [8, 103], але все більше спеціалістів схиялося до думки, що отримані селянами військові навички можуть бути використані проти влади, як це сталося під час революції 1905–1907 рр.

Проте вже з 1907 р. представники військових організацій наголошували на необхідності введення в початкових міських і сільських школах навчання гімнастики й строю всіх хлопчаків під наглядом місцевих учителів за наявності в них додаткової підготовки (підготовки у вчительських семінаріях; проходження вчителями військової повинності в піхоті впродовж одного року) або користуватися послугами унтер-офіцерів за умови отримання ними освітнього цензу [4, с. 2].

А вже в січні 1908 р. імператор Микола II підписав наказ про запровадження в сільських школах обов'язкового уроку гімнастики та строю 1–2 рази на тиждень під керівництвом відставних унтер-офіцерів. Для виконання цього розпорядження урядовці розробили спеціальну «Програму навчання військовій справі в початкових училищах», щоб підготувати дітей до майбутньої військової служби в лавах російської армії, розвитку в молоді почуття поваги до царя й Батьківщини, а також укріплення здоров'я молодого покоління [4, с. 2].

Для популяризації серед юнацтва основ військової підготовки з ініціативи інспектора народних училищ А. Луцкевича в Бахмутському народному училищі створено «потішний загін» до складу якого входили хлопчакі віком від 8 до 14 років. Перші «потішні» полки будуть запроваджені в 1683 р. із селянських дітей, разом із якими 11-річний Петро I удосконалював свою фізичну підготовку, згодом на їх основі створено Семенівський і Преображенський полки. «Потішні» полки XX ст. являли собою школи військового строю та гімнастики. Як наголошувалось у тогочасних джерелах, у перші два дні після оголошення формування полку понад 300 хлопчаків мали бажання вступити до його лав. Царська влада розцінювала ці повідомлення як справжній успіх, який би сприяв покращенню фізичного стану російської молоді [5, с. 89].

Імператор Микола II в червні 1910 р. особисто провів огляд Бахмутських «потішних» полків. У вересні 1911 р. огляд проведено в Києві. За короткий термін на теренах Російської імперії з'являється низка подібних шкіл. Згодом чиновниками розроблено документи, які регламентували діяльність «потішних» полків. Згідно з «Основами для формування “потішних рот” в Московському військовому окрузі» до складу кожного полку зараховувалися хлопчики віком від восьми до 15 років, котрі під керівництвом капітана або штабс-капітана полку займалися стрійовими заняттями, гімнастикою, фехтуванням, іграми, стрільбою з луку, сторожовою та розвідувальною службами. Додатково з учнями проводили бесіди на патріотичні теми: про Росію, царя, подвиги, здійснені на користь Батьківщини й монарха. За добросовісне виконання всіх своїх обов'язків хлопчаків нагороджували полковими погонами чи особливими значками на бантах зі стрічок державних кольорів.

Як і гімназисти й кадети, учні «потішних» полків носили спеціальну форму, яка складалась із сорочки захисного кольору, кашкету з околицом приборного сукна з тул'єю захисного кольору з міським гербом, замість кокарди [10, с. 63–71].

Проте урядовці постійно висловлювали свої побоювання з приводу доцільності створення таких дитячо-юнацьких військових формувань, які в будь-який момент могли направити свою зброю проти поліції та військових. Для запобігання небезпечній ситуації, Микола II 18 липня 1911 р. підписав «Положення про позашкільну підготовку російської молоді до військової служби». У документі чітко окреслювалося завдання, яке ставилося перед учителями «потішних» полків, а саме: укріплення в підростаючому поколінні віри в Бога, любові до царя й Вітчизни, ознайомлення з основами військової дисципліни, навчання військового строю та фізичного розвитку, а також вироблення духовних і фізичних якостей, необхідних майбутньому рядовому бійцю російської армії [7, 831].

Формувати військові дитячі загони дозволяється російським офіцерам, спортивним товариствам, пожежним дружинам й усім надійним особам, котрі не перебувають на державній службі. Усі дії

загонів контролювалися губернаторами чи градоначальниками. За власний кошт організатори загонів мали найняти вчителів для навчання дітей гімнастики та стройової підготовки. Дітей пропонували одягати в дешевий однаковий одяг й озброювати дерев'яними гвинтівками та жердинами [7, 832].

Після оприлюднення «Положення» кількість «потішних» полків постійно зростає, про що свідчать такі дані: у 1911 р. «потішний» рух охоплює близько 10 тис. дітей і підлітків; у 1912 р. їх кількість зростає до 70 тис. осіб [9, 14].

Паралельно з організацією «потішних» полків у тому ж році імператор підписав наказ про запровадження початкової військової підготовки в початкових та середніх навчальних закладах країни. Цей предмет мав викладатися не менш ніж дві години на тиждень. При цьому не розроблено програми для викладання цієї дисципліни, не виділено додаткових коштів на утримання вчителів, здебільшого відставних військових, яким і пропонувалося займатися стройовою підготовкою з дітьми. Не дивно, що, за результатами одноденного перепису початкових шкіл 1911 р., лише 14,4 % сільських шкіл вказали на проведення таких занять [6, с. 72].

У 1912 р. в суспільстві все частіше ставиться питання про збільшення годин в навчальному плані на гігієну, гімнастику та військову підготовку в сільських початкових школах. При цьому ніхто не враховував, що через господарські роботи в дітей не вистачало часу на військову підготовку.

Для запобігання заворушенням чиновники наголошували, що «потішні» полки варто організувати лише в сільській місцевості, жителі якої становлять основну частину вояків російської армії. У містах, особливо в робітничих районах, подібні заходи можуть призвести до зростання кількості бунтівників, яких сама влада навчить користуватися зброєю. Лише під жорстким контролем із боку дворянських товариств міських дітей можна навчати військового строю. Однак, незважаючи на ці дискусії, «потішні» полки організовувались як у сільській місцевості, так і в містах, які проіснували аж до 1917 р.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, у другій половині XIX ст. влада зацікавилася фізичною підготовкою дітей селян, котрі для отримання початкової освіти відвідували сільські училища та церковно-приходські школи. У 70–80-х рр. XIX ст. в школах вводиться нова навчальна дисципліна – гімнастика, що зводилася до примітивної початкової військової підготовки, яка аж ніяк не зацікавила дітей. Після поразки в російсько-японській війні (1904–1905 рр.) на порядок денний поставлено питання про покращення військової підготовки російських солдатів. Через короткий термін прийнято рішення про поступове запровадження в сільських школах елементів стройової підготовки та гімнастики, проте брак коштів і відсутність навчальної програми не дали змоги повною мірою ввести цю дисципліну в усіх навчальних закладах. Паралельно виникають дитячі військові організації – «потішні» полки, де в позанавчальний час хлопчики освоювали основи військової підготовки. Ці полки проіснують до 1917 р. Із приходом до влади більшовиків поступово в усіх навчальних закладах запроваджено обов'язкову військову підготовку молоді.

Подальші дослідження варто направити на вивчення особливостей упровадження початкової військової підготовки дітей та юнацтва в навчальних закладах західноєвропейських країн у цей період, адже подібні процеси простежуються в Англії, Франції, Німеччині й ін., оскільки світ готувався до війни, де потрібні підготовлені бійці.

Джерела та література

1. Вострокнутов Л. Д. Заповіт віків: здоровий спосіб життя українського народу / Л. Д. Вострокнутов. – Х., 2004.
2. Головченко К. Початкова військова підготовка в школах США [Електронний ресурс] / К. Головченко. – Режим доступу : <http://mil.in.ua/news/nato/4798-pochatkova-viiskova-pidhotovka-v-shkolakh-ssha>
3. Лесгафт П. Ф. Руководство по физическому образованию детей школьного возраста / П. Ф. Лесгафт / Избранные педагогические сочинения. – М. : [б. и.], 1988.
4. Лотоцкий С. М. Подготовка допризывной молодежи к военной службе накануне Первой мировой войны / С. М. Лотоцкий, А. С. Дубовик // Совершенствование системы подготовки военных кадров на военном факультете : материалы III Междунар. военно-научной конф., Гродно, 22 апреля 2009. – Гродно, 2009.
5. Молчанова В. С. Молодежь и патриотические настроения в период царствования императора Николая II / В. С. Молчанова, А. А. Черкасов / Былые годы. – 2013. – № 30 (4).
6. Однодневная перепись начальных школ в империи, произведенная 18 января 1911 г. – СПб., 1916. – Вып. 16. – Ч. 2.
7. Полное собрание законов Российской империи по воле государя императора Николая I. Собрание третье. – СПб. : [б. и.], 1914. – Т. XXXI.

8. Романов А. П. Предвосхищение мобилизационных процессов в проектах начального образования русских крестьян конца XIX – начала XX века / А. П. Романов // Мобилизационная модель экономики: исторический опыт России XX века: сб. материалов всерос. науч. конф. Челябинск, 28–29 ноября 2009 г. / Под ред. Г. А. Гончарова, С. А. Баканова. – Челябинск : ООО «Энциклопедия», 2009.
9. Сейку Е. Ю. Детские и юношеские организации в России в начале XX века (военно-патриотический и культурно-просветительский аспект) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Е. Ю. Сейку ; МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 2009.
10. Степченков Л. Л. «Потешные роты» в Смоленской губернии / Л. Л. Степченков // Военно-исторический журн. – 2006. – № 3.
11. Шмидт К. А. Подготовка к военной службе: Рек. особенному вниманию начальников учеб. заведений : [упр., приурочен. к характеру воен. Эволюций' / К. А. Шмидт. – СПб. : [б. и.], 1874.

Анотації

У статті здійснено загальний історичний огляд становлення й запровадження початкової військової підготовки як обов'язкової навчальної дисципліни в початкових школах Російської імперії. Наприкінці XIX ст. в початкових училищах та церковно-приходських школах введено новий предмет – гімнастику, яка зводилася до виконання учнями елементів стройової підготовки. З'ясовано, що, використовуючи приклад західноєвропейських країн, на початку XX ст. у початкових навчальних закладах запроваджено початкову військову підготовку, а також починають формуватися дитячі військові загони – «потішні полки». Установлено, що в цей час спостерігається мілітаризація фізичного виховання в шкільних установах усіх рівнів.

Ключові слова: початкова військова підготовка, гімнастика, «потішні» полки, початкові навчальні заклади.

Наталія Соколова. Военная подготовка в начальных школах Российской империи в конце XIX – начале XX в. В статье раскрыты основные этапы становления и развития начальной военной подготовки как обязательной учебной дисциплины в начальных школах Российской империи. В конце XIX в. в начальных училищах и церковно-приходских школах введен новый предмет – гимнастика, которая сводилась к выполнению учениками элементов строевой подготовки. Используя пример западноевропейских стран, в начале XX в. в расписании начальных учебных заведений появился новый предмет – начальная военная подготовка. Кроме того, начинают формироваться детские военные отряды – «потешные полки». Установлено, что в это время наблюдается милитаризация физического воспитания в школьных заведениях всех уровней.

Ключевые слова: начальная военная подготовка, гимнастика, «потешные» полки, начальные учебные заведения.

Nataliya Sokolova. Military Preparation in Elementary Schools of the Russian Empire at the End of 19th – Beginning of 20th Century. In the article it was revealed the main stages of formation and development of initial military training as an obligatory educational discipline in elementary schools of the Russian Empire. At the end of 19th century in elementary schools and parish schools it was introduced a new subject – gymnastics that meant performing by pupils the elements of a marching drill. Using the example of Western European countries, at the beginning of 20th century in the schedule of elementary schools there appeared a new subject – elementary military training, except for that there started the formation of children's military detachments – «Poteshny Regiments». It was determined that at this time it was happening militarization of physical education at school establishments of all levels.

Key words: initial military training, gymnastics, «poteshny regiments», elementary educational establishments.